

ДИСПОЗИТИВ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І СЛОВ'ЯНОФІЛЬСЬКИЙ ДИСКУРС У ПРЕСІ НАДДНІПРЯНЩИНИ 70-х РОКІВ ХІХ ст.

Автор досліджує диспозитив влади Російської імперії і слов'янофільський дискурс у газетах «Киевский телеграф», «Киевский листок объявлений», «Киевский листок», «Черниговская газета», «Черниговские известия», «Правда» (Одеса), та ін. у період, коли посилюється визвольні рухи на Балканах та утворюються громадські організації, в яких формується ідея «федерації рівних і братерських слов'янських народів». У цей час керівні кола Російської імперії намагаються використати слов'янофільську ідеологію для подальшого інкорпорації частини південних слов'ян до Російської імперії. На думку автора, урядовцям, вдалося розгорнути досить вдалу кампанію пропаганди майбутньої війни «за визволення братів-слов'ян». Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. та подальша боротьба болгар за незалежність під час російсько-турецької війни призвела до чергового спалаху політичної слов'янофільської активності на шпальтах періодики Наддніпрянщини. Поміж тим аналізується релігійний чинник у слов'янофільському дискурсі на сторінках імперської преси.

На думку автора, вже на середину 80-х ХІХ ст. у пресі Наддніпрянщини спостерігається остаточно девальвація ідей всеслов'янства. Громадськість намагається віднайти альтернативу вузькослов'янському єднанню. Виникають проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій на регіональній, а не на етнічній основі. Слов'янська ідея стає об'єктом критики і відходить у минуле, відкривши ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну державність. Девальвація слов'янської ідеї як домінанти національної ідеології ХІХ ст. призвела до вагомих змін в українській суспільній свідомості кінця століття.

Ключові слова: диспозитив влади, слов'янофільський дискурс, слов'янська ідея, українське націєтворення, Російська імперія.

Проблема взаємодії імперського центру з периферіями належить сьогодні до пріоритетних тем української історіографії, особливо дослідження тих важелів і противаг, які забезпечували існування імперій або ж їх руйнацію [18, с.9].

У середині ХІХ ст. посилюється визвольні рухи на Балканах, утворюються громадські організації, в яких формується ідея «федерації рівних і братерських слов'янських народів». У 50-х – на початку 70-х рр. керівні кола Російської імперії намагаються використати слов'янофільську ідеологію для подальшого інкорпорації частини південних слов'ян до Російської імперії. Урядовцям, опираючись на інтелектуальні підтримку громадських діячів, вдалося розгорнути досить вдалу кампанію пропаганди майбутньої війни «за визволення братів-слов'ян» на шпальтах періодики Наддніпрянщини. Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. та подальша боротьба болгар за незалежність під час російсько-

турецької війни додали жару до чергового спалаху політичної слов'янофільської активності.

Слід зазначити, що з 70-х рр. XIX ст. в українських губерніях Російської імперії з'явилася низка періодичних видань, в яких тією чи іншою мірою розглядалася слов'янська ідея. У 1874–1876 рр. виходила газета «Киевский телеграф», на сторінках якої друкувалися гострі статті з політичних проблем, у тому числі й Михайла Драгоманова. В 1872–1877 рр. видавався «Киевский листок объявлений», 1878–1888 рр. – «Киевский листок» та ін. В 1877 р., після початку воєнних дій, було відкрито редакції одеської «Правди», «Черниговской газеты», «Черниговских известий» та інших видань, значна частина публікацій яких присвячувалася саме «слов'янській проблемі» [2, с.34]. Оскільки вплив цих публікацій на розвиток слов'янської ідеї на Наддніпрянщині був незаперечним, варто розглянути їх детальніше.

У першому номері одеської газети «Правда», яка почала виходити з 1 жовтня 1877 р. (близько чверті обсягу присвячено саме балканському питанню), справедливо зазначалося, що «східне» питання зосередило на собі загальну увагу громадськості. «Сьогодні воно без перебільшення містить саму душу та сутність не тільки внутрішнього, а й міжнародного життя усіх держав Європи. Помилково було б думати, що інтереси хоча б однієї з них не були прямо чи опосередковано пов'язані з вирішенням цього питання. Особливого значення набуло воно для Росії» [5, с.3].

Постійний автор рубрики «Политическое обозрение» одесит Г. Афанасьєв ряд матеріалів присвятив ставленню західних держав до подій на Балканах. Критикуючи політику Англії, він зазначав: «Англія трохи заспокоїлася... після зменшення небезпеки повного знищення Туреччини... Нам неприємно вести мову про протурецьку політику Англії, коли наші брати гинуть на болгарській землі. Будь-якій людині, сподіваюсь, теж неприємно говорити про неї. Припустимо, Англія має свої інтереси, однак інтереси держави мають обмежуватися правом, справедливістю, загальнолюдськими нормами...». Автор статті звертав увагу й на позитивні, з його погляду, явища в політиці правлячих кіл Англії: «Незважаючи на досить-таки непривітний прийом Фарлея (його випровадили з Росії – А.З.), він усе ж таки заснував у себе на батьківщині два благодійних комітети на користь поранених вояків російського війська, яким вдалося зібрати 55 тис. рублів. Крім того, заснував третій комітет із «товстосумів Сіті» [2, с.1-2].

У другому номері газети було вміщено статтю Р. Орбинсько-го, в якій робилася спроба проаналізувати вплив війни на майбутнє економічне становище Одеси та її регіону. «Війна застала нас у вкрай несприятливому становищі, – зазначав автор, – не давши повною мірою скористатися довгоочікуваним урожаєм 1877 р.» [20, с.4]. Через війну припинилося перевезення цивільних товарів південними залізницями та морем. Однак головна небезпека, на думку автора, криється в тому, що потік товарів перемістився в напрямку конкурентів Одеси – північних портів Кенігсбергу,

Данцигу та Гамбургу. Німецькі купці, скориставшись ситуацією, направили у південні райони Новоросії своїх агентів і «почали відчувати виробників цього краю від думки, що Одеса для них є єдиним обов'язковим ринком збуту. Згодом за експортом у руки іноземців може перейти й імпорт, бо ж той, хто здає свій хліб кенігсберзькому торговцю, той, звичайно, і купуватиме швидше в нього, ніж в Одесі» – наголошував автор статті. Війна могла змінити напрямок значної частини торговельних оборотів Росії, що завдало б колосальних збитків економіці одеського краю. В цьому, на погляд Р. Орбинського, полягала головна небезпека. Утім, війна принесла й позитивні наслідки для Одещини, які були чи не більшими, ніж заподіяна шкода. Якщо навіть не зважати на те, що підготовка до воєнних дій надала діловим колам численні заробітки, підстави для таких тверджень криються в зміні курсу російського рубля. Дев'яносто відсотків місцевих торговців та поміщиків тільки виграли б від цього, бо на зовнішньоекономічному ринку вони були більше експортерами, ніж імпортерами, а левову частку товарів для продажу закуповували на внутрішньому ринку. Таким чином, гра на курсі валют значно підвищить їх прибутки. Втрат у цьому разі зазнають лише господарі заставних паперів та інвестори, переважна більшість яких – петербурзькі, московські й закордонні капіталісти. Тому війна, підсумовує автор, попри всі свої біди та негаразди, стане для краю «благотворною грозою, яка очистить повітря від міазм накопичених протягом тривалої кризи» [20, с.4].

Критикуючи державний устрій Туреччини, автор статті «Восточный вопрос», що ховався за криптонімом «Гр. Е...в» зазначав, що він тримається на уярмленні народностей, спроможних до самостійного життя, а сам характер цього устрою суто теократичний – мусульманський, що не відповідає вимогам до сучасної держави. «Єдність національних прагнень усього народу з його урядом, який має в цьому народі своє коріння та служить виразником національної свідомості як у внутрішній, так і у зовнішній діяльності – ось необхідні умови сучасної держави» [6, с.3]. Останні слова автора, що, без сумніву, мали стосуватися лише Турецької імперії, ймовірно, не один український читач «примінив» і до імперії Російської. (Як тут не згадати «теорію камінчиків» О. Субтельного про непоодинокі випадки використання «будівельних блоків» із чужих концепцій для побудови власної) [21, с.91].

Доктор права А. Єврісінова, роблячи для читачів «Правди» огляд європейської преси, констатувала, що «розуміння того, що з долею російської зброї пов'язана доля всього слов'янства, висловлюється більшою частиною європейської преси». Проте «наші невдачі виставляються нашими ворогами як фатальні та визначальні. Докладаються неймовірні зусилля для того, щоб зневірити слов'ян у спроможності Росії виконати своє історичне призначення в слов'янському світі. Закордонними публіцистами вже складено звинувачувальний акт проти нашої політики, в якому чітко проглядає звинувачення у втручанні у внутрішні справи Туреччини.

Газети поспішають задалегідь винести вирок...» [14, с.2]. Авторка запевняла, що «тісний зв'язок наш зі слов'янством важко розірвати навіть більш масштабним невдачам, бо цей зв'язок є цілком природним. Незважаючи на те, що виховані вони [болгари] у чужій сім'ї, у невластивому для їх характеру та душі середовищі..., в них пробуджується родинне почуття до нас... А ми простягнемо їм братерську руку, вітаючи нову епоху в їхньому та у нашому житті» [14, с.2]. Автор статті аргументує право Росії втручатись у внутрішні справи Туреччини тим, що «поголовне знищення цілої раси, забиття миролюбного й працелюбного елемента відбувається в Туреччині протягом століть, а Європа як глядач з убивчою байдужістю спокійно насолоджується цим видовищем, як насолоджувався колись боями гладіаторів, констатуючи при цьому неспроможність слов'ян до самостійного існування. Саме ця байдужість, саме пособництво Європи в геноциді слов'янської раси й пробудило східних слов'ян. Інстинктивно відчули всі ми, у чому криється причина цього явища. Європа ознайомила наш народ з новим плідним почуттям, розвитку якого вона очолює завадила б, якби змогла передбачити наслідки» [14, с.2]. А Єврсинова переконана, що «відкривається нова ера... Ми, слов'яни, перебуваємо напередодні духовного та літературного відродження». Тому «миусмо вести національну, правдиву, а отже, більш далекоглядну політику». Автор анонімної статті «Восточный вопрос» висловлював думку, що ставлення окремих держав Європи до можливих політичних змін на Балканському півострові становить важливий бік «східного питання» й має найвагоміше значення. Розглядаючи його з погляду окремих європейських держав, він намагається відповісти на питання: «для чого ми воюємо?». Автор переконаний, що збідніння національної свідомості балканського слов'янського населення завдає відчутних збитків могутності всіх слов'янських народів [14, с.2].

Інший дописувач цієї газети вірив, «... що ми вийдемо з боротьби хоча й ослабленими фізично та матеріально, проте очищеними духовно. Духовні надбання – понад усе, оволодівши ними, ми швидко відновимося матеріально» [16, с.2-3]. У статті «Политическое обозрение» зазначалося, що звільнення болгар і надання їм самостійності породить на Балканах нову силу, дружню всім слов'янським народам, а подальший розвиток слов'янства на Балканському півострові призведе до знищення турецького впливу в Європі. У пресі активно використовувалися факти спільної історії. Так, у «Правді» наводився ряд історичних прикладів боротьби слов'ян проти спільних ворогів [17, с.2].

Кожний номер «Черниговской газети», яка почала виходити з 1 липня 1877 р., містив матеріали, присвячені балканським подіям. Автор одного з них зазначав: «Росія переживає зараз великі часи, що так рідко повторюються в історії будь-якої держави, часи, які так довго й благоговійно чекав увесь російський народ. Коли два роки тому в горах Герцеговини вперше пролунав заклик до слов'янської свободи, він відгукнувся в серцях всього населен-

ня Росії» [4, с. 1]. У газеті час від часу публікувалися поіменні списки офіцерів і загальна кількість нижніх чинів з Чернігівщини, загиблих та поранених у боях на болгарській землі. Такі ж списки подавалися і в інших губернських періодичних виданнях.

Багато українських газет відгукнулося на прикрий факт спроби вбивства з метою власної наживи кореспондента французької газети вихідцем з Київщини ефрейтором діючої армії І. Лознюком. Газети коментували цю трагедію, розповідали про хід слідства, судові промови різних сторін, викривали плани західної дипломатії, яка намагалася використати неприємний інцидент для нагнітання антиросійської істерії у слов'янському світі та в Європі в цілому [10, с.2; 24, с.2].

Про масовий ажіотаж навколо балканської кампанії серед українського населення свідчать події, про які повідомлялося в одній із заміток «Черниговских известий» [25, с.3]. Ішлося про трагікомічний випадок у Катеринославі, пов'язаний із захопленням турецького міста Нікополь. Жителі українського містечка Нікополь, що знаходиться на Дніпрі за 100 верст від Катеринослава, почали на катеринославські ринки сільськогосподарські продукти. Довідавшись про бомбардування Нікополя (насправді турецького), продавці-нікопольці впали «у відчай від того, що турки зруйнували їхнє місто й здійняли страшенну паніку». Паніка поширилася й на жителів Катеринослава. Місцева влада змушена була терміново втрутитись у цю ситуацію. На ноги була піднята вся поліція, і переляканим обивателям ледве вдалося пояснити, що «не турки здобули наш Нікополь, а російські війська – турецький» [25, с.3].

Слід зауважити, що суспільно-політична думка у XIX ст. наскрізь була пронизана релігійністю й людина насамперед самоідентифікувалася за належністю до тієї чи іншої віри. Навіть найзаповзятливіші російські панслависти на перший план у своїх ідеологічних концепціях виносили ідеї православ'я, а потім уже декларували великодержавні ідеї. Наприклад, російський поет, дипломат і зятятий панславист Ф. Тютчев уважав, що столицею майбутньої «великої греко-руської східної держави» має стати Константинополь або ж навіть Київ: «Тогда лишь в полном торжестве / Строй вожделенный водворится, / Как с Русью Польша помирится, – / А помирится ж эти две / Не в Петербурге, не в Москве, / А в Киеве иль в Цареграде...» [22, с.310]. Більше того, на думку поета, навіть російський цар мав «схилити голову» перед майбутнім православним імператором. Віра у зверхність морально-етичних категорій православ'я була притаманна багатьом слов'янофілам [11, с.58].

Про перевагу релігійного чинника над національним у суспільній думці середини XIX ст. свідчать перебіги солдатів російської армії, за віросповіданням мусульман, на бік Туреччини. Наприклад, 10 серпня 1877 р. рядовий восьмого піхотного Естляндського полку, який брав участь у боях під Плевною, – мусульманин Хасмудін Хабідулін, татарин за національністю, перейшов на бік турків, прихопивши із собою рушницю з п'ятьма пачками

набоїв. 17 днів він воював на боці турків, після чого був захоплений у полон солдатами свого ж полку і страчений. Уважалося, що захищати свою незалежність і свою релігію є великою та святою справою для будь-якого народу. Український політичний рух середини XIX ст. теж був наскрізь пронизаний православними ідеями. На думку П. Федченка, лише у 80-х рр. він «подекуди почав визволятися від церковно-клерикальних форм» [23, с.86]. Показовим є те, що в українських губерніях саме православне населення, насамперед, підтримало визвольну боротьбу балканських народів [1. Арк. 3, 5, 9]. «Черниговская газета» повідомляла, що в перший же день оголошення мобілізації в Ніжині кілька осіб православного віросповідання записалися добровольцями. Осіб іудейського та католицького віросповідання до лав армії поступало дуже мало. Добровольців не було жодного [3, с.2].

Про релігійний чинник у Балканській кризі писала одеська газета «Правда»: «У Туреччині християнське населення не тільки не має нічого спільного з цілями та устремліннями уряду, але й, навпаки – його національні інтереси прямо протилежні. Серб, болгарин чи грек, як підданий султана, не тільки не цінує стабільність та міцність державного устрою, а кориться йому тільки завдяки примусу та силовому тиску; він не тільки не пишається могутністю своєї держави, а й у повному її розпаді вбачає позбавлення себе від тяжкої неволі» [14, с.2]. На думку автора статті, турецька влада для християнського населення Балканського півострова не є, і по своїй сутності не може бути правильною організованою державною владою. За такого державного устрою для цього населення нема і не може бути ніяких громадянських чи політичних інтересів у межах цієї імперії. Автор статті «Восточный вопрос» указував на те, що мусульманство за своєю природою не в змозі служити джерелом громадянського та політичного розвитку: «Панування сералю, рабське становище жінки, ставлення до християн як до «псів невірних», презирство до розумової праці, сліпа покірність долі – ось індивідуальні властивості послідовників вчення Магомета» [14, с.2]. Принципи християнства, на думку автора, настільки протилежні принципам ісламу, що між християнським населенням Туреччини та її мусульманським урядом не може існувати органічного зв'язку, і жодна конституція не зможе цього зв'язку створити. «Чотири століття володарюють турки на Балканському півострові, і ніякого злиття їх з місцевим населенням не відбулося. Спираючись на силу зброї, вони тільки утримують свою владу над тією частиною християнського населення, яка ще не змогла звільнитися з-під їхнього ярма». Османська імперія приречена на розпад, бо «сучасна європейська держава не може існувати, не заклавши в основу свого устрою принципи рівноправності своїх підданих. Визнати ж цей принцип без повного зречення від самого ісламу вона не зможе...» [14, с.2].

На суттєві розбіжності в учинках балканського населення, що належало до різних релігійних конфесій, указувала і англійська «Daily News», зазначаючи, що, коли уряд Порту обіцяв боснійським

біженцям значні пільги після того як ті повернуться на батьківщину, переважна більшість босняків-католиків прийняла цю пропозицію й вирушила додому, православні ж поставили передусім вимоги призначити губернатора-християнина та заснування власної боснійської жандармерії [Цит. за: 7, с.2]. Вірогідно, велике враження на православного наддніпрянця справила опублікована в «Правді» мусульманська молитва за перемогу над невірними. Наведемо декілька речень: «...Боже, умертви нечестивих, незведи їх в пекло! Кинь на їхню голову все зло й помсту твою; Боже, розлий кров їх, щоб вона текла як річка, дай можливість твоїм благовірним рабам розтоптати їхні голови!...Зруйнуй сили їх, спустоши міста та села їх, зроби дітей їх сиротами, а жінок удовицями, а матерів їх залиш без дітей! Боже всемогутній, зроби так, щоб жоден нечестивий не залишився на землі...» [7, с.2]. Певна річ, такі рядки спонукали переважно православне населення України до співчуття й активізації допомоги братам-слов'янам. Така потужна ідеологічна кампанія в пресі Наддніпрянщини була причиною того, що саме з Києва на Балкани були направлені перші волонтери. Громадськість вимагала вжиття ефективних невідкладних заходів для підтримки слов'янських народів. До лав добровольців відразу ж влилися С. Степняк-Кравчинський, І. Манжура, В. Дебогорій-Мокрієвич [8, с.78].

Праці багатьох істориків переконливо доводять, що основні людські та матеріальні ресурси, що були задіяні під час російсько-турецької війни, формувалися в українських губерніях. Особлива увага української громадськості була прикута до дій Східного Рущукського та Нижньодунайського загонів, які хоробро билися в районі укріплень Русе – Сілістра – Варна – Шумен. Тут на передовій воювали 45-й Азовський, 46-й Дніпровський та 48-й Одеський піхотні полки, що в основному були сформовані в українських губерніях напередодні російсько-турецької війни. В Україну з Балкан емігрувало багато осіб, які з тих чи інших причин переслідувалися турецькою владою. З їхніх публікацій громадськість дізнавалася про хід визвольної боротьби балканців [12, с.18].

Суспільно-політична думка Наддніпрянщини у 70-х рр. XIX ст. зазнала відчутного впливу від публікацій М. Драгоманова, чий виступи під час російсько-турецької війни в пресі стали значно радикальнішими. Драгоманов остаточно переконався в тому, що російський царат є непримиренним ворогом будь-яких соціальних рухів, у тому числі й слов'янських народів. Російська промонархічна преса у той час почала ще більше лаяти українського публіциста й звинувачувати його в усіх смертних гріхах. У драгоманівській статті-відповіді, написаній у формі відкритого листа до видавця «Нового времени», що мала красномовну назву «Турки внутренне и внешние», зазначалося, що не можуть вивольнити слов'ян від турків зовнішніх ті, хто підкорений «турками внутрішніми», не може нести свободу іншим країна, в якій «політичне рабство» від фінських хладних скал до полум'яної Колхіди», пригнічення думки «від молдованина до фіна», знекровлення на-

роду поборами, утиснення народної просвіти...» [13, с.2]. Стаття була перекладена слов'янськими мовами, витримала кілька перевидань. У листі одного шанувальника творчості Драгоманова з Києва зазначалося, що праця «Турки внутренниє и внешниє» на багатьох людей справила найсильніше враження. «Не перебільшуючи, я можу сказати, що вона будить до опозиції активної таких людей, які були готові заснути або зовсім заснули... У питанні про боротьбу за політичну свободу в нас вона, безумовно, становитиме епоху» [15, с.256]. В іншому листі до Драгоманова від його друзів з Києва писалося, що скрізь, де тільки з'являлася ця праця, вона справляла відповідне враження.

Коментуючи події російсько-турецької війни, Драгоманов зазначав, що вона сама по собі є «дуже страшне і велике лихо» для всіх слов'янських народів, які беруть у ній участь. Він відкрито висловлював симпатії до сербів, чорногорців, босняків, болгар, які піднялися на боротьбу з османським ярмом. Продовжуючи дотримуватися думки, що російському царату насамперед «треба почати з себе», перш ніж визволяти південних слов'ян, автор водночас закликав до всілякої підтримки боротьби єдинокровних слов'янських братів. Після кількох місяців війни публіцист наводив також факти злочинного ставлення з боку «визволителів» до визволених і поділяв занепокоєння болгарської преси. «Чи не гірше буде болгарському народові під рукою «освободителів», ніж було під рукою «угнетателів»?... Чи не почнуть наші «освободителі» панувати й там так, як панують і досі над своїми «освобождєними» московським, українським, польським... та іншими народами?» – наголошував автор. Тільки скинувши самодержавний лад, який породжує гноблячий та всенівелюючий централізм, можна сподіватися на те, щоб усі слов'яни стали «добрими братами і си- нами сонця правди» [15, с.258].

У статті «Внутрішнє рабство та війна за звільнення» автор перевів увагу громадськості з балканських теренів на російські. У першій частині статті, що мала назву «Гірше неможливо» й була присвячена економічному, політичному та військовому становищу царської Росії з її напівфеодалним ладом і всюдисущою бюрократією, публіцист стверджував, що саме варварська та лицемірна зовнішня й внутрішня політика царату довела Росію до становища, гірше якого вже дійти неможливо.

У 1878 р. завдяки наполегливій праці Драгоманова вийшло дві збірки альманаху «Громада». У програмі цього видання зазначалося, що воно, попри висвітлення життя українців, буде приділяти увагу й життю інших слов'ян – «наших сусідів, найрідніших нам природою, подібних нам долею і таких, з котрими нам доведеться вкупі здобувати нашу землю і волю». Шукаючи нових ідеологічних орієнтирів, Драгоманов, вірогідно, підпав під вплив анархістських ідей Прудона. Цей видатний француз у своїх працях часто торкався питань української історії – козаччини, українсько-польських взаємин під час польських повстань XIX ст. тощо, що не могло не імпонувати українському публіцис-

тові, який не раз називав себе «останнім прудонівцем» [23, с.116]. У статті «Дійсні області та пропаганда соціалізму на плебейських мовах Східної Європи» автор торкався проблем пропаганди соціалістичних ідей серед слов'янських народів. Аналогічний проєкт – видання в українській столиці усіма слов'янськими мовами «Київського журналу» намагався здійснити М. Костомаров. Його плани були зірвані російською владою [23, с.119].

Драгоманов писав: «Дослідження пісень про боротьбу українців з турками, порівняно з такими ж піснями балканських народів, спонукало мене вдуматися в так зване, східне питання, а все разом привело мене до думки про необхідність поставити федерально-демократичне питання по всій Східній Європі». На його погляд, українцям варто «приступати з широкими і всесвітніми думками» до розбудови нового суспільства. Кожен українець, «виглядаючи собі товаришів по праці для добра громадського», повинен звернути увагу й на неслов'янські народи. Український народ має стати не тільки «всеслов'янцем», але й «інтернаціоналом». Тільки тоді «наше українство вмістить в собі те ліпше, що казалося од ліпших западників... до соціалістів новіших часів і те, що казали в часи просвіту свого розумні слов'янофіли, та до того й те ліпше, що виробилося за XIX ст. у передових громадах на Заході». Спостерігаючи за народженням нових ідей в Європі, вчений переконався, що новий український рух має піти по «новевропейській дорозі» й потрібно якнайшвидше включити його в європейський процес. На думку далекоглядного українця, наприкінці XIX ст. в Європі настане «період великих соціально-політичних рухів, далеко дужчих, ніж у 1860-1870-х рр.» [23, с.132].

В іншій статті він знову переконував читача у тому, що розвиток української національної культури й історії потрібно розглядати у більш широкій контексті, ніж слов'янській. Варто «звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи хоч косу участь українців усяких клас чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд... нашій історії можна тільки рівняючи її з історією других народів Європи». Перш за все треба оновити українське письменство й науку про Україну, «приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського і наукового руху в Європі й Америці, й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним» [23, с.137].

У статті «Историческая Польша и великорусская демократия» автор уперше зі сторінок преси відверто заявив про ігнорування національних інтересів одного слов'янського народу – українського, політичними силами інших слов'янських народів – польського й загальноросійського. Найбільше критикував Драгоманов своїх товаришів по визвольній антицарській боротьбі – учасників загальноросійських революційно-народницьких організацій в Україні, називаючи обрусілих українських інтелігентів «іноземцями вдома», «овеликорушеними українцями» [23, с.142].

Завдяки відвертим публікаціям М. Драгоманова з'явилися проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій як Східно-Європейської федерації на регіональній, а не на етнічній основі. На заміну ідеї всеслов'янства прийшла інша ідея – національної самостійності. Слов'янська ідея в 90-х рр. XIX ст. стає або об'єктом партійної критики, або ж розглядається як факт минулого, що заслуговує на повагу та наукове вивчення. Вона відійшла в минуле, відкриваючи ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну свободу, за свою державність. Разом з розчаруванням у слов'янській ідеї приходить розуміння необхідності орієнтації на власні сили. У суспільній думці виникає ідея політичної суверенності українців та остаточного формується ідея «соборної України». Так, 1892 р. Б. Грінченко в «Листах з України Наддніпрянської» доходить висновку, що єднання лише «з одним братом – москалем – є вже не братанням, а неволею», тому українцям варто боротися за свою незалежну державу [9, с.50]. Проте відвертих антиросійських ідей в українській суспільно-політичній думці не спостерігалось.

На середину 80-х XIX ст. у пресі Наддніпрянщини спостерігається остаточна девальвація ідей всеслов'янства. Громадськість намагається віднайти альтернативу вузькослов'янському єднанню. Виникають проекти майбутнього устрою Російської та Австро-Угорської імперій на регіональній, а не на етнічній основі. Слов'янська ідея стала об'єктом критики і відійшла в минуле, відкривши ідеологічний простір для змагань кожної слов'янської нації за власну державність. Цьому також посприяла війна Сербії з Болгарією 1885 р. і розрив болгаро-російських відносин.

Девальвація слов'янської ідеї як доміанти національної ідеології XIX ст. призвела до вагомих змін в українській суспільній свідомості кінця століття. В програмах перших українських політичних партій як Західної, так і Східної України вже не зустрічається посилення на особливу всеслов'янську роль України. Тепер наперед вийшли завдання боротьби за Україну незалежну, насамперед, від двох слов'янських націй – російської й польської.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 47. Арк. 1-10.
2. Афанасьев. Политическое обозрение // *Правда (Одесса)*. 1877. № 2. 2 октября.
3. Вести из уездов // *Черниговская газета*. 1877. № 8. 18 августа.
4. Военные известия // *Черниговская газета*. 1877. № 5. 4 августа.
5. Восточный вопрос // *Правда (Одесса)*. 1877. № 2. 2 октября.
6. Гр. Е...в. Восточный вопрос. II // *Правда (Одесса)*. 1877. № 5. 6 октября.
7. Гр. Е...в. Восточный вопрос. III // *Правда (Одесса)*. 1877. № 7. 8 октября.
8. Гичов Т. Капитан Райчо Николов. Кишинёв, 1979. 275 с.
9. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Буковина. 1892–1893. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag204.htm>

10. Дело о ефрейторе шестого саперного батальона Иосифе Григорие Лозноке // *Правда (Одесса)*. 1877. № 11, 12. 14. 16 октября.
11. Джонг Хи-Сок. Идея славянского единства в мировоззрении Ф.И. Тютчева // *Славянский вопрос: веки истории* / [под ред. М. Досталы]. Москва, 1997. С. 57-59.
12. Дорогами дружби: дослідження і спогади. Київ-Софія, 1989. 349 с.
13. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х тт. Київ, 1970. Т. I. 586 с.
14. Еврсинова А. Право России вмешиваться в дела Турции // *Правда (Одесса)*. 1877. № 3. 4 октября.
15. Листування Київської старої громади з Михайлом Драгомановим (1870-1895) // *Архів Михайла Драгоманова*. Варшава, 1937. Т. I. 472 с.
16. Письма о войне // *Правда (Одесса)*. 1877. № 16. 18 октября.
17. Политическое обозрение // *Правда (Одесса)*. 1877. № 12. 14 октября.
18. Реснт О.П. Актуальні проблеми історії України // *Україна Соборна: збірник наукових статей*. Київ, 2004. Вип. 1. С. 6-22.
19. Реснт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 338 с.
20. Роб. Орбинский. О влиянии войны на будущее экономическое положение Одессы и ее района // *Правда (Одесса)*. 1877. № 2. 2 октября.
21. Субгельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
22. Тютчев Ф. Соч. в 2-х тт. Москва. Т. 1. 388 с.
23. Федченко П. Михайло Драгоманов. Життя та творчість. Київ, 1991. 198 с.
24. Черниговская газета. 1877. № 5. 4 августа.
25. Черниговские известия. 1877. № 4. 28 июля.

А. А. Заводовский

Диспозитив власти Российской империи и славянофильский дискурс в прессе Надднепрянщины 70-х годов XIX ст.

Автор исследует диспозитив власти Российской империи и славянофильский дискурс в газетах «Киевский телеграф», «Киевский листок объявлений», «Киевский листок», «Черниговская газета», «Черниговские известия», «Правда» (Одеса), и др. в период, усиления освободительных движений на Балканах и создаются общественные организации, в которых формируется идея «федерации равных и братских славянских народов». В это время руководящие круги Российской империи стремятся использовать славянофильскую идеологию для дальнейшей инкорпорации частей южных славян к Российской империи. По мнению автора, урядникам удалось развернуть достаточно удачную кампанию пропаганды будущей войны «за освобождение братьев-славян». Апрельское восстание в Болгарии 1876 г. и дальнейшая борьба болгар за независимость в период российско-турецкой войны вызвала очередной подъем политической славянофильской активности на страницах периодики Надднепрянщины. Между тем анализируется религиозный фактор у славянофильском дискурсе на страницах имперской прессы.

По мнению автора, уже на средину 80-х XIX ст. в прессе Надднепрянщины прослеживается остаточная девальвация идей всеславянства. Общественность стремится отыскать альтернативу узкославянскому единению. Возникают проекты будущего строя Российской и Австро-Венгерской на региональной, а не на этнической основе. Славянская идея становится объектом критики и уходит в прошлое, открывая идеологический простор для

соревнования каждой славянской нации за собственную государственность. Девальвация славянской идеи как доминанты национальной идеологии XIX ст. привела ко весомым изменениям в украинском общественном сознании конца столетия.

Ключевые слова: диспозитив власти, славянофільський дискурс, славянська ідея, українське націєстроїтельство, Російська імперія.

Anatolii Zavodovskiy

Dispositive authority of the Russian Empire and Slavophil discourse in the Trans-Dnieper press of 70s of the nineteenth century

The author investigates the dispositive power of the Russian Empire and the Slavophil discourse in the newspapers «Kievskij Telegraph», «Kijevskij listok objavljenij», «Kijevski listok», «Chernigovskaja gazeta», «Pravda» (Odessa), etc. in the period when the liberation movements in the Balkans intensify and public organizations are formed in which the idea of “federation of equal and fraternal Slavic peoples” is formed. At this time, the ruling circles of the Russian Empire are trying to use the Slavophile ideology to further incorporate some of the southern Slavs into the Russian Empire.

According to the author, the government managed to deploy a rather successful campaign for the propaganda of a future war «for the liberation of the Slav brothers». The April revolt in Bulgaria in 1876 and the subsequent struggle of the Bulgarians for independence during the Russo-Turkish War led to another outbreak of political Slavophile activity on the pages of the periodicals of the Dnieper. Between them, the religious factor in the Slavophile discourse is analyzed in the pages of the imperial press. According to the author, by the mid of 80s of the nineteenth century in the Trans-Dnieper press, there is a final devaluation of the ideas of universal nationality. The public tries to find an alternative to the narrow-Slavic unity. There are projects of the future system of the Russian and Austro-Hungarian empires on a regional rather than ethnic basis. The Slavic idea becomes the object of criticism and goes back into the past, opening the ideological space for the competitions of each Slavic nation for its own statehood. Devaluation of the Slavic idea, as the dominant of the national ideology of the nineteenth century has led to significant changes in the Ukrainian public consciousness of the end of the century.

Key words: dispositive power, Slavophile discourse, Slavic idea, Ukrainian nation-building, Russian empire.

Отримано: 28.08.2018